

4. ԽԱԹՐԱՅ ԿԱՄ ԽԱԳԱՐԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԽԹՐԱՎԱՆՔԸ

Վաղահաս զինվորական հետու, Թարթառ գետի աջ կողմը սարահարթի մը վրայ կը հանդիպէ այս վանքը: Տաճարը շինուած է չորս սիւներու վրայ, որոնցմէ երկուքը միասնապէս են եւ երկուքը երկեկու կտոր: «Վանքս ունի (այս է եկեղեցին) երկու փոքր եւ աւագ խորան մը եւ դեռ ուրիշ խորան մըն ալ հիւսիսային արեւմտեան կողմը... 17 մետր 10 սանթիմ երկարութիւն, 14 մետր լայնութիւն» (Արցախ, էջ 194. Եփրեկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 123):

Տաճարին արեւելեան ճակատին վրայ գրուած է՝ «Ի ՌԾԳ (1204) (կամ ՌԶԳ) 12 թուիս եւ աէր Յովհաննէս շինեցի զեկեղեցիս եւ ժողովեցի զխաչս եւ զգիրս որ ի սմա եւ արկի զՁոթացն այգին եւ զՄատաղիսն բազում աշխատութեամբ եւ ետու զվանքս իւր ամեն սահմանուն իմ եղբարս Հասանայ եւ իւր որդեացն Հաթերքու տեանն միջնորդութեամբ ով խափանէ խափանեցի ի կենացն Աստուծոյ»: «Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Հասանայ, որ երբ իմ աղբերս զեկեղեցիս շինեաց եւ զվանքս ինձ երեւ, եւ զՄնձորոյ բակս իւր սահմանով ի յեկեղեցիս տուի, ով հակառակ կայ Աստուծոյ հակառակ կայ, ով զայս գիր խափանէ չունի թողութիւն յԱստուծոյ»:

Վանքին ներքը՝ բեմին վրայ՝ «Շնորհիւ Քրիստոսի եւ Ասիէ զուստր արքայաշուք իշխանին Տարսայեճի թագազարմ մաւրն իմոյ Մինախաթունին, նարստ եղեալ քրիստոսապակ զլիսոյ իմոյ մեծափառ իշխանին Գրիգորի ի շինութիւն լուսանուէր սուրբ եկեղեցոյս կամեցայ ի ձեռն քահանայապետին մեծի Տեանն Յովհաննիսի զիմ յարգար ընչից կանգնեցի բեմի սեղան ի գեղմանն Քրիստոսի, զի յամենայն կիրակէ եւ շաբաթ, տաւն Մննդեան եւ Տեաննընդառաջին, Չատկին, զՎարդապետին, Աստուածածնին եւ սուրբ Խաչի ինձ կատարի պատարագ դամեն եկեղեցիքս, որ տուի զմեր խասնոզն Բլբլի հանդի գտնեկարան ա. բահի ջուր»:

Չախաղոզեան փոքր խորանին վրայ՝ «Այս ճախաղոզմ խորանի սուրբ Պետկոպետս է, զմեծ տէր Յովհաննէս շինող եկեղեցոյս որդի Դաւիթն, եղբայր մեծ իշխանին

Հասանայ յաղաւթս յիշեցէք: — «Աջակողմեան սուրբ Մինաս զՄինախաթուն զուստր մեծի իշխանին Չախաղն եւ ամուսին Տարսայեճին յաղաւթս յիշեցէք»:

Հիւսիսային սիւներէն մէկուն վրայ՝ «Աստուծով եւ Ազարիա միաբանեցայ սուրբ ուխտիս տէր Յովհաննէս եւ միաբանքս տուին Ա. աւր ժամ Համբարձման»: Ուրիշ մըն ալ Դ. պատարագ կը ստանայ:

Վէմ քարի վրայ կայ՝ «Աստուած ողորմեա Սմպատիս եղբար»:

Չարդուած քարի մը վրայ՝ «Կամաւն Աստուծոյ եւ Հասան եւ մայրն իմ Շուշիկ շինեցաք զսուրբ կամար Պետրոս հաւր իմոյ թվ. ՌԿԴ»:

Սեղանին ճակատը՝ «Շնորհիւ ամենագորին Աստուծոյ մէք նուստ ծառայքս Քրիստոսի Յօհան, Բարսեղ, Աթանաս, Ղազար վարդապետք շինեցաք զսուրբ տաճարս Աստուածածնին եւ սուրբ Առաքելոյն յաջողութեամբ խորանի երեք մեծ կամարօքն մինչեւ ատեանն հին էր կամար կցեալ բազում երկամբք եւ աշխատանօք ի դառն ժամանակի»:

Սիւնի մը վրայ՝ «Կամաւն Աստուծոյ եւ հրամանաւ Տեանն Յօհաննէսի, Աստուծով եւ Շահանս միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Խաչի, տվի զծառատակաց այգետեղն եւ այլ ընծայ ի սուրբ միաբանաց, ողորմութեամբ առաջնորդ տէր Ռուբենի եւ ամենայն միաբանքս տուին երեք պատարագ ի տօնի Վերափոխման եւ Աղուհացից, պարտական է առաջին Աստուծոյ թվ. ՉԺԴ»: — Աստուծով եւ Շերբէրկս զիմ Վաչանց կէսն առայ Մուշայի որդւոյն ծախեցի քսան եւ հինգ դահեկանի, տէր Ռուբէն վկայ. ա. աւր պատարագ» (Արցախ, էջ 193—195. Չախաղեան, Ճամբ., Ա., էջ 229—231):

Այս արձանագրութիւններու մէջ ամփոփուած է Խաթրայ վանքի պատմութիւնը: Ան հիմնարկութիւնն է Դովեան տոհմին եւ նմանապէս դամբանարանը: Յովհաննէս եպիսկոպոս գործին հողին եղած է եւ անոր թեւ թիկունք եղած Գրիգոր Դովեան իր կնոջ Ասիէի¹³ հետ որ հոս ալ թաղուած է: Քիչ ծախս է եղած: Անոր պահպանութեան եւ

¹³ Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ կայ՝ «Աս (Ասիայ) ամենայն բարեպաշտութեամբ զարգացեալ զարգարեաց զանազան սպասուք եւ շինուածովք զեկեղեցիս Հայաստանեայց, ստացաւ զսուրբ աւետարանս յարգար ընչից իւրոց եւ ընծայեաց իւր սուրբ

¹² Հմմտ. Տէր Մովսէսեան Մ. արքեպ. Հայկական երեք մեծ վանքերի ճաթիւք, Հաղարծնի եւ Դատի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները. Երուսաղէմ, 1938, էջ 98:

զարգացումին համար եղած են նուէրներ ու նպաստներ: Այնպէս կը թուի Յովհաննէսի 1204ին դրած արձանագրութեանէն — ժողովեցի զխաչս եւ զգիրս որ ի սմա — թէ կանխաւ հոն արդէն վանք — եկեղեցի դրուութիւն ունէր:

Վանքը իր անունն առած է Թաղէոս առաքելոյն Խաթ անուն աշակերտէն (Չախաղեան, Ճամբ., Բ., էջ 229 եւ Այլշան, Քրիստոնէութեան Արշալոյս ի Հայս, էջ 23):

(Շարունակելի): Է. Է. ՈՍԿԵԱՆ

ՊՈՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԵՑ ՄՇԵԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1. Մշակոյթ բառը ընդարձակ իմաստ ունի. կը նշանակէ մարդուն ազնուացումն ու կատարելութիւնը մտաւոր, բարոյական ու ճաշակագիտական տեսակէտով:

Այն տեսակէտը, որ մեր յաջորդ ուսումնասիրութեան նիւթ պիտի կազմէ՝ «Մշակոյթ» բառին մտաւոր-կրթական իմաստովը կոչուած է: Այս տեսակէտով՝ Մշակութային Ընկերութիւնները մաս կը կազմեն զպրոցական ընդհանուր զարգացումին, կամ՝ մէկ բառով՝ կրթական գործին:

Հին ժամանակներն անձանթ էր, բնականաբար, «Մշակութային Ընկերութիւն» բացատրութիւնը: Ժէ. դարու վերջերն ու ժԲ. դարու սկիզբը, երբ առաջին անգամ կը ծանօթանանք հայ մշակութային ընկերութիւններու գոյութեան՝ անոնք «Եղբայրութիւն» անունով կը յորջորջուին եւ կրօնաթիւններու եւ բարեբարական նկարագրի կը եկեղեցական եւ բարեբարական նկարագրի կը կրեն: Ուշագրաւ է սակայն որ ո՛չ միայն այն հին ատենները, այլ եւ յետոյ ալ յաճախ կը ճանդիպինք մշակութային ընկերութիւններու, որոնք կրօնական անուն կը կրեն: Իբրեւ

ուխտիս Խաթարի վանս (գրեցէ Խաթարի), որ է գերեզմանատուն մեծ իշխանացն ազգին Գօփեանց... եւ (ինքն) զնի ի դամբան(արան)ի ի նոյն ի վերասացեալ սուրբ ուխտն» (Արցախ, էջ 390): — Աւետարան մը 1312ին յիշատակ կը տրուի Խաթարայ (Աղբ. Հանդ. 1899. Ե., էջ 341. Հմմտ. Թարգմանչաց վանքը Անահիտ, 1911, Թ. 5—6 եւ Հասկ. Հայագիտական տարեգիր, Ա., 1948, էջ 8): — 1708ին Ս. Խաթիէ վանքը կը գտնուէր Մովսէս վարդապետը (Արշալոյս Արարբեան, 1849, էջ 95, ուր եւ Արցախի շատ մը վանքերու առաջնորդներն ու միաբանները յիշուած են):

նոյն յիշենք. «Ս. Ոսկեանց Ընկերութիւն» (Եւզովիտ), «Ի Սէր Յիսուսի Աղքատացելոյն Ընկերութիւն», «Ս. Ստեփանոսի Նախապետի Ընկերութիւն» (Աղբիւնապոլիս), «Ամենայն սրբոց Ընկերութիւն» (Մարզուան), եւ այլն: Այս իրողութիւնը նախ յայտարար նշան է հայ ժողովուրդի բնածին կրօնաթիւնները: Բայց, ըստ մեզ, ատիկա ուրիշ աւելի խոր նշանակութիւն մ'ալ ունի. — թրքահայերը ստիպուած էին յաճախ իրենց դպրոցներու պաշտպան ընկերութիւններու անունը կնքել կրօնական կամ բարեբարական տիպոսով մը՝ կասկածանքի ու հալածանքի չենթարկուելու համար: Այս կէտը փաստ մըն է ընդունելու համար որ թրքահայ շատ մը ընկերութիւններ, նոյն իսկ զուտ կրօնական նկարագրով կամ բարեգործական անունով, ինչպէս Աղքատախնամները, իրենց ծրագրով եղած են գլխաւորաբար մշակութային ընկերութիւններ՝ հնարաւոր պարագային նպաստելու համար հայ դպրոցին կամ ընդհանրապէս հայ մշակոյթին:

Այս ատիկա ըսենք նաեւ որ եղած են ատեններ, երբ մշակութային ընկերութիւններ կազմուած ու գործած են, առանց հրապարակի վրայ որոշ անուն մը կամ տիպոս մը գոյութիւն ունենայու: Ասով միայն կը մեկնուին հայ թերթերու մէջ ինչ ինչ յիշատակութիւններ ընկերութիւններու, որոնց ո՛չ անունը, ո՛չ տեղը, ո՛չ թուականը եւ ո՛չ ալ կանոնադրութիւնը յայտնի կ'ըլլայ եւ որոնք սակայն իրապէս գոյութիւն ունեցած են:

Յորջորջումի տեսակէտով Մշակութային Ընկերութիւնները կրնանք բաժնել 3 շրջանի. 1. Հին շրջան, այսինքն՝ մինչեւ 1810, երբ հայ ընկերութիւնները սովորաբար «Եղբայրութիւն» կոչուած են: 2. Միջին շրջան, 1810—1908, երբ անոնք ընդհանրապէս «Ընկերութիւն» անուանուած են: 3. Նոր շրջան, 1908էն առիկն, երբ հայ ընկերութիւնները մեծ մասով «Միութիւն» տիպոսը կը կրեն:

2. Հայ Մշակութային Ընկերութիւնները, իրենց ծագումէն սկսած, եղած են օժանդակ մը հայ դպրոցին: 1861ին Արժուի վասպուրական¹ կը գրէ որ ժողովրդական դպրոցներէն շատերը ընկերութիւններու նպաստով, իր բաւերով՝ «ընկերական հոգարարձութեամբ» կը կառավարուին:

¹ Վան, 1861, էջ 68:

Թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունեցած են ընկերութիւնները Հայ դպրոցի գոյութեան ու զարգացման համար՝ յառաջ կը բերենք անցեալ դարու քառասունական թուականներէն կարծիք մը միայն: Պոլսոյ Հայաստան² թերթի խմբագիրը Բերայի Նարեկեան վարժարանի քննութեան փայլուն հանդէսը նկարագրելէ յետոյ՝ դրուատելով նոյն վարժարանի պաշտպան «Նարեկեան Ընկերութիւնը»՝ կը գրէ. «Կը յուսանք որ Պէյօղլուի ազնիւ բնակչաց սէրը իրենց ընկերութեանը բարեկարգութեանը վրայ առաւել եւս սաստկանալով նոյն դպրոցին յառաջադիմութիւնը քիչ ժամանակի մէջ ազգիս ուրիշ ամէն դպրոցներէն գերազանց հանդիմանայ... դպրատան մը բարեկարգութիւնը՝ ընկերութեան մը բարգաւաճ յառաջադիմութեան կախեալ ըլլալուն ամենեւին տարակոյս չունիմք. վասն զի միշտ կը տեսնանք թէ քանի որ ազգային դպրոցներէն մէկը այս միջոցներէս գուրկ է՝ իր բարեկարգութիւնն ալ այնքան կասկածոտ է... ընկերութիւն մը քանի որ բարգաւաճի, այնքան աւելի դպրատան մը պտուղը կը գարգանայ»:

Մեր ժողովուրդը, կրթական տեսակետով, երկար դարերէ ի վեր գուրկ մնացած սեպհական պետական պաշտպանութենէ՝ իր կրթական յարկերը ինքը ստեղծած՝ ինքն ալ պահած է գանոնք իր սեպհական միջոցներով: Ահա թէ ինչու — իր դպրոցներու գոյութեան ու յառաջդիմութեան համար — ան բնագոյնը գոյութիւն տուած է մշակութային ընկերութիւններու, որոնց հաւաքական ձեւնաւորութեամբ դիւրատար եղած է բառնալ Հայ կրթական գործի նիւթական բերը: Ահա այն մեծ նշանակութիւնը, որ ունեցած են Հայ մշակութային ընկերութիւնները մեզի համար: «Հայոց բարեգործական — լուսաւորական ընկերութիւնները, կը գրէ Անանուն³, խիստ կարեւորութիւն էին ստանում նկատի առնելով, որ հայերի մէջ կուրտուրական բոլոր հիմնարկները պահպանուած էին հասարակական, յօժարակամ գոհարելութեամբ»:

Հայ Մշակութային Ընկերութիւնները ոչ միայն նպատած են արդէն գոյութիւն ունեցող դպրոցներուն՝ այլ եւ ջանացած են գոյու-

թիւն տալ անոր հոն՝ ուր պէտքը զգացուած է: Իրրեւ այսպիսի՝ Հայ Մշակութ. ընկերութիւնները իրենց գոյութեան գլխաւոր նպատակ ունեցած են հայ ժողովուրդի մտաւոր զարգացումը եւ կրթական վերելքը: Այդ նպատակին հասնելու համար, բացի դպրոցներէ՝ անոնք հիմնած են նաեւ հրատարակչականներ՝ գրքերու եւ թերթերու տպագրութեան համար. բացած են լսարաններ՝ ճառախօսութեան եւ թանգարաններ ու գրադարաններ՝ ընթերցումը քաջալերելու համար:

3. Մշակութային Ընկերութիւնները մեծապէս օգտակար եղած են մեր ազգին համար ոչ միայն նիւթապէս, այլ եւ բարոյապէս: Անոնք սպասուցած են թէ Հայը ոչ միայն ատակ է հաւաքական գործունէութեան, այլ եւ հրաշալի արդիւնք յառաջ կը բերեն անոր միութեանական աշխատանքները: Անոնք ամբողջովն են փոխադարձ վստահութիւնն ու ընկերական կապը մեր մէջ:

Ընկերութիւններու բարոյական ու նիւթական օգուտը շեշտելով՝ Մասիս⁴ կը գրէր նախորդ դարու կէսին. «Այս սիրայօղ ընկերութեանց միջոցաւ յիշուի շատ աղեկութիւններ եղան թէ՛ դպրոցներու համար եւ թէ՛ ազգին հասարակութեանը մէջ ընկերութեան բեղմնաւոր ու միաբանական սկզբունքը տարածելու համար»: «Այսօրուան օրս մեծ ճշմարտութիւն մըն է ազգիս մէջ, թէ ուսումնասիրական ընկերութիւնները խիստ օգտակար են դպրատանց բարեկարգութեանը եւ մանկանց յառաջադիմութեանը համար: Եւ այս ճշմարտութիւնը... մենք քիչ ժամանակէ ի վեր փորձիւ ճանաչեցինք՝ երբոր արդէն հաստատեալ ընկերութեանց քիչ կամ շատ արդիւնքը տեսանք, կամ լաւ եւս է ասել ձեռք չօշակեցինք գայն», կը գրէ Արշ. Արաքատեան (1848, Թ. 303):

Թրքահայ ընկերութիւններու վրայ խօսելով՝ Լէօ տեղ մը կը գրէ որ այդ ընկերութիւնները «մի մի նշաններ էին թէ հասարակութիւնը որքան գեղեցիկ կերպով ըմբռնել է ընկերական սկզբունքը»:

1871ին Մ. Պէչիկթաշեանի շիրմին վրայ խօսած իր ճառին մէջ խնդագին կը շեշտէր Խորէն Եպ. Նարայէյ⁵ թէ Հայութեան մէջ

⁴ Կ. Պ. 1852, Թ. 12:
⁵ Մտերման Նաղաբեանց, Հո. Բ, Թիֆլիս 1902, էջ 180:
⁶ Մամուլ, Կ. Պ. 1871, Թ. 169, էջ 99:

² Կ. Պ. 1848, Թ. 86:
³ Գ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական գարգացումը, Հար. Բ, էջմիածին 1922, էջ 162:

«նախապաշարմանց խաւարը հեղհեղ կը ցնդի, միութեան սերը կը ծաւալի... հեռի չէ այն ժամանակը... յորում Հայն զՀայ իրրեւեղայր ողջագուրելով արտասուագին ցնծութեամբ պիտի տօնախմբէ ցանկալի Ազգային միութիւնը»:

Այդ ազգային միութիւնը միակ փրկութիւնը կը համարէր մեր լքուածութեան ու տառապանքի օրերուն Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան 1878ին, երբ կը գրէր⁷. «Ո՛չ, Ազգը ինզճ չէ մեր կարծածին չափ. երաւ է թէ զրկեալ եւ հարստահարեալ է, բայց շատ բան կրնայ ընել եթէ միանայ»: Միութեան գեղեցիկ օրինակ կու տար նա նոյն տարի — 1878ին — գոյութիւն ունեցող աւելի քան 35 Հայ Մշակութ. Ընկերութիւնները⁸: Առանձին կոնդակով ալ կը յորդորէր նա «Հաստատել վարժարանաց համար խնամածու ընկերութիւններ եւ եթէ արդէն կան, բարոյական եւ նիւթական ձեռնտուութեամբ գանոնք քաջալերել»⁹:

4. Հայ Մշակութ. Ընկերութիւններու ամենաուշ գործունէութիւնը գլխաւորաբար անցեալ դարու քառասունական թուականներէն կը սկսի: Այս իրողութիւնը իր մեկնութիւնը կը գտնէ անոր մէջ որ այդ թուականներուն թուրքից մէջ տեղի ունեցած են մեծ զէպեր, որոնք Հայ ընկերային եւ հասարակական կեանքի վրայ մեծապէս ազգած են: Այդ զէպերն են 1839ի Կիւլհանէի հռչակաւոր Խաբքի Շէրիֆին (Արշ. Արաքատեան, 1841, Թ. 52), ու անոր ծնունդ 1844ի Թանգիւմաքը «որք գառաջինն հռչակելով հաւասարութեան, արդարութեան եւ բարեկարգութեան փրկարար սկզբունքները, ցնցեցին բովանդակ թուրքիան, եւ մեր Ազգին համար ալ վարչային եւ ընկերային բարենորոգման հգօր մղում տուին»¹⁰:

Ատոր վրայ աւելցնելու է նաեւ 1854—1856ի Խրիմի պատերազմը, որ թուրքիան ուղղակի յարարելութեան մէջ կը դնէր անուրաքանչեւ Եւրոպայի հետ եւ Խաբքի շիրմաւոր, որ կը շեշտէր թանգիւմաքի գործածարութիւնը: Այս ազատական ու բարեկարգական նոր շարժումին հետեւանքն էր

⁷ Լիւյս, Կ. Պ. 1878, Թ. 76, էջ 602:
⁸ Անդ՝ էջ 605:
⁹ Մարտիրոս Հանէսեան, Հարիւր բռն եւ հինգ-ամեակ յորեկան Բերայի Մ. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ, Կ. Պ. 1932, էջ 171:
¹⁰ Բիւզանդ Քէշեան, Պատմութիւն Ս. Փրկչի հիւանդանոցին Հայոց, Կ. Պ. 1887, էջ 90:

1857ի Ազգային Կանոնագիրն ու 1860ի Սահմանադրութիւնը¹¹:

40ական թուականներուն Հայ Մշակութ. Ընկերութիւններու աշխոյժ շարժումին մէջ շատ կարեւոր դեր խաղացած է նաեւ ժամանակի Պատրիարքը՝ Մատթէոս Արք. Չուհաճեան (1844—1848) որուն մասին ժամանակակից Հայ թերթը կը գրէ. «... այժմու Կոստանդնուպոլսոյ վեհափառ Պատրիարք Տ. Մատթէոս ազգասէր Արքեպիսկոպոսին ջանքը պտուղն է, որ Պատրիարքութեան աստիճանին հասած ատենէն մինչեւ հիմայ անխոնջ աշխատելով, յորդորելով եւ խրախուսելով, եւ գրեթէ ամենուն ալ ինքն արդիւնք բերողու եւ օգնական ըլլալով, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ընկերութիւններ շատցուց եւ դուրսերն ալ ամէն տեղ գրեթէ գրելով եւ յորդորելով՝ այս փափաքը ամէն տեղ արբընցուց»¹²:

1860ի Սահմանադրութեան ազդեցութիւնը ծանօթ է ընդհանրապէս Հայ մտքի եւ մշակութային կեանքի վերածնունդի մասին: Հայ հեղինակ մը մատնանիչ կ'ընէ նաեւ անոր ազդեցութիւնը Հայ մշակութային ընկերութիւններու գործունէութեան վրայ, գրելով. «Անոր շնորհիւ ժ.Պ. դարու վերջին շրջանին մէջ շատ մը կրթական հաստատութիւններ ծնունդ առին Պոլսոյ մէջ թէ գաւառները: Սահմանադրութիւնը գլխաւոր ազդակն ու նպատակն էր կազմակերպուած բազմաթիւ ընկերութիւններուն, որոնք Պոլիս եւ գաւառները սահազին զարգացական դեր կատարեցին»¹³: Ուրիշ մ'ալ կը գրէ. «... սահմանադրական շրջանի սկիզբէն զարթնում մը տեղի ունեցած էր ժողովուրդին մէջ մտաւոր զարգացման ի նպաստ, կարգալ գրել սորվելու համար ժողովրդային դասախօսութիւններ հաստատուելով խանութներու, սեռականներու եւ վարժարանաց սրահներու մէջ եւ այս նպատակաւ զանազան անուններով ընկերութիւններ կազմուած էին»¹⁴:

5. Մշակութային Ընկերութիւններ կազմելու եւ առհասարակ ընկերական գործունէութեան թափը կոտորած եւ ազատութիւնը

¹¹ Անդ՝ էջ 91: — Հմմտ. Հ. Մինոս Նուրիխան, ժամանակակից Պատմութիւն, Ա., Վենետիկ 1881, էջ 474. Բ., 1896, էջ 556 եւ Մասիս, 1855, Թ. 162:
¹² Հայաստան, Կ. Պ. 1847, Թ. 68: — Տես նաեւ Արշ. Արաքատ, 1844, Թ. 204:
¹³ Գազիկ Օզանեան, Հայկունի, Մարզուան 1912, էջ 110—111:
¹⁴ Մարտիրոս Հանէսեան, անդ՝ էջ 135:

կապտուած է թրքահայոց քով 1880ական թուականներէն սկսած: 1881ին կ'արգելուի վարժարաններու եւ ընկերութեանց ստանալու մէջ ժողով եւ բանախօսութիւն¹⁵: 1882ին Բ. Դուռը ցանկը կ'ուզէ բոլոր ազգային ընկերութիւններու, ինչպէս նաեւ անոնց նպատակն ու նիւթական կարողութիւնը¹⁶: 1884—1886 կը հետապնդուի «Միացեալ Ընկերութեան» գործունէութիւնը, որ 1892էն վերջ անգործութեան կը դատապարտուի¹⁷: 1895—1908 թրքահայ մշակութ. ընկերութեանց կեանքը գրեթէ կանգ առած է չնչնէ: Սուրիանդակի մէջ¹⁸ Ձիֆթէ Սարաֆ 1908էն առաջուան շրջանը մատնանշելով կը գրէ. «... Նոյն իսկ երեք երիտասարդներ քով քովի չէին կրնար գալ եւ որոշ ժամանակէ մը աւելի խօսիլ կամ խորհրդակցել որեւէ նիւթի վրայ... եւ այս տասնեակներով տարիներէ ի վեր»:

1887 Յունուար 16ին գումարուած Ազգ. Խանութիւնի Կենդր. վարչութիւնը 21 Յօդուածներէ բաղկացած Կանոնադրութիւն մը կը կազմէ (տե՛ս Կազմական Կանոնադր. Ազգային Ընկերութեանց, Կ. Պ. 1887), որուն 19րդ Յօդուածին համեմատ բոլոր նախկին Ընկերութիւնները պարտաւոր են նոր վաւերացում ստանալ: Անվաւեր ընկերութիւնք անմիջապէս կը լուծուին (Յօդուած 14):

Ռուսահայոց քով եւս 1896—1905 արգելքներու կենթարկուին մշակութային ընկերութիւնները¹⁹:

6. Հայ Ընկերութիւններու վրայ գերտուած պարագայ մը կայ, որ ցաւալի կէտ մը համարուած է: Այդ պարագան հայ ընկերութիւններու կարճատեւութիւնն է: Ըսել կ'ուզենք թէ հայ ընկերութիւնները չեն կրցած երկար առեն պահել իրենց գոյութիւնը: Այս խնդրոյն ճշգրիտ մեկնութիւնը տուած է արգէն Օ. Բ. (Օգնական Բանասէր) Մախիսի մէջ՝ գրելով²⁰. «Այս տեսակ ընկերութեանց ալ անդամոց յօդաւորող կապը միեւնոյն ազգին սէրը ու իրենց սիրտերուն եռանդը ըլլալուն, երբոր այն սէրը ու այն եռանդը միշտ վառ պահելու շարունակ նիւթ չեն գտնար,

թէ՛ իրենց աշխատութեանը գիւրութենէն եւ թէ՛ անոր պտուղներուն յոյսէն, մանաւանդ երբոր եկամուտի անհաստատութեանը, երբոր իրենց անձնական գործերուն հոգը, գիրենք կը նեղեն ու կը ստիպեն; այն սէրն ու այն եռանդը հարկաւ կամաց կամաց կը սղոյնուի կ'ոչնչանայ: Ահա ըստ մեծի մասին այս եկամուտի անհաստատութեան պատճառաւ է, որ այս կերպ ընկերութեանց շատը իսպառ ցրուեցան»:

7. Հայ Ընկերութիւններու վրայ լրիւ ուսումնասիրութիւն մը, որքան գիտենք, եղած չէ: Մեզի ծանօթ են քանի մը փորձեր՝ տարու համար ցանկը կամ համառոտ նկարագրականը մշակութային եւ այլ հայ ընկերութիւններու: Պոլսոյ Պատրիարք Ներսէս Արք. Վարժապետեան տուած է 1878ին գոյութիւն ունեցող հայ ընկերութիւններու ոչ-լրիւ ցանկը. յիշած է 35 ընկերութիւն²¹: Սկսնակ Բանասէր (Դոկտ. Ն. Տաղաւարեան) ներկայացուցած է 1812—1875ի «Գրական եւ կրթական ընկերութիւնները թրքահայոց մէջ», թուելով «միայն անոնց կարեւորները»²²: Ա. Ալպոյաճեան գրած է համառոտ պատմութիւնը «Պոլսոյ Հայ ընկերութիւններու», հասցնելով մինչեւ 1900²³: Ալպոյաճեան իր գրութեան սկիզբը կու տայ յաջորդ բացատրութիւնը. «Հետեւեալը փորձ մըն է կազմելու համար Կ. Պոլսոյ Հայ Գաղութին բոլոր մշակութային, մարդասիրական եւ բարեպաշտական ընկերութեանց ցուցակը սկիզբէն մինչեւ 1908... հետի է ինչ յաւակնութիւնը թէ այս ցանկը անթերի ու լրակատար է... աղբիւրներ նշանակելու զանց առնուած է պարզապէս չխճողելու համար»²⁴: Յաւալի է որ հմուտ Հեղինակը զանց ըրեր է յիշել աղբիւրներ, մինչդեռ յայտնի է որ գործի մը գիտական արժէքը բուն իսկ աղբիւրներու յիշատակութիւնն է որ պիտի բարձրացնէ:

8. Ահա մեր ծրագիրը: Պիտի խօսինք բոլոր Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու վրայ, առանց որեւէ Ընկերութիւն դուրս թողուլ: Պիտի ջանանք փաստացի տուեալներով ներկայացնել զանոնք: Անոնց ժամանակագրական պատմութիւնը պիտի հետա-

¹⁵ Մախիս, 1881, Թ. 2822:
¹⁶ Անդ՝ 1882, Թ. 3134:
¹⁷ Միացեալ Ընկերութիւնք Հայոց, Կ. Պ. 1912, էջ 13—15:
¹⁸ Կ. Պ. 1908, Թ. 77:
¹⁹ Տե՛ս Լէօ, Երեսնամեակ Հայոց Բարեկործական Ընկերութեան, Թիֆլիս 1911, էջ 97—98, 122, 212:
²⁰ 1852, Թ. 12:

²¹ Լոյս, 1878, Թ. 76:
²² Արեւելիք, 1898, Թ. 3853—3854:
²³ Հ. Մ. Պատուրեան, Գաղութահայ Տարեգիրք, Պուրթէշ 1939, էջ 51—60, 1940, էջ 78—90 եւ 1941, էջ 113—123:
²⁴ Անդ՝ 1939 էջ 51:

պնդենք մինչեւ 1914, հնարաւոր պարագային՝ նոյն իսկ մինչեւ մեր օրերը: Իւրաքանչիւր ընկերութեան սկիզբը կը դնենք իր հիմնումի թուականը, տարակուսական եղած պարագային՝ հարցականով մը: Որքան ալ փափաքելի էր ճշդել իւրաքանչիւր ընկերութեան քելի էր ճշդել իւրաքանչիւր ընկերութեան ծնունդ տուող հեղինակը, վայրը եւ ժամանակը՝ սակայն անհնարին եղաւ լրիւ հասնիլ այս փափաքին իրագործման:

Ամբողջ նիւթը կը բաժնենք հետեւեալ Գլուխներու.

- Ա. Թրքահայ Մշակութ. Ընկերութիւններ
 - I. Պոլսահայ Ընկերութիւններ
 - II. Հայաստանի եւ Անատոլիոյ Ընկերութիւններ
- Բ. Ռուսահայ Մշակ. Ընկերութիւններ
- Գ. Պարսկահայ Մշակ. Ընկերութիւններ
- Դ. Հայ Գաղութներու Մշակ. Ընկերութիւններ:

Ա. ԹՐԻՒՄԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թրքահայոց մշակութի կենդրոնը Պոլսին է. հաստատում մը, որ ապացուցուելու կարիք չունի: Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու մեծագոյն մասն ալ Պոլսոյ մէջ է որ ծնունդ առած է: Պոլսէն դուրս կազմուած շատ մը հայ ընկերութիւններ իսկ իրենց նախնական օրինակն ու մայր ընկերութիւնը Պոլսոյ մէջ ունեցած են:

Հետեւաբար բնական է որ Հայ Մշակութային Ընկերութիւններու վրայ խօսած առանձնութիւնը Պոլսոյ տանք եւ անոր տե՛ն՝ առաջնութիւնը Պոլսոյ մէջ է որ ընկերութիւններէն սկսինք: Ուշագիւր կ'ընենք սակայն որ Պոլսոյ ընկերութիւններու կարգին մէջ չենք դասեր այն ընկերութիւնները, որոնք թէև Պոլսոյ մէջ կազմուած՝ սակայն Հայաստանի այս կամ այն քաղաքի պանդխտութեան հիմնուած են: Սիսակ է ըստ մեզ — օրինակով մը բացատրելով մեր միտքը — Պոլսոյ Սերաստացիներէ կազմուած «Անեքերիմեան Ընկերութիւնը» Պոլսահայ Ընկերութիւն համարիլ: Պոլսոյ մէջ պանդխտաբար ապրող Հայերէ կազմուած ընկերութիւնները պիտի չայբերէ կազմուած ընկերութիւններու զեռնակները համապատասխան Հայաստանի քաղաքին կամ գիւղին ընկերութիւններուն մէջ: Եթէ սակայն Պոլսոյ մէջ գանձուող Հայաստանի գանազան վայրերու պանդխտներ

միասին կը կազմեն ընկերութիւն մը, որ չի կրնար որոշ քաղքի մը կամ գիւղի մը վերագրուիլ՝ կը համարինք պոլսական ընկերութիւն:

I. ՊՈԼՍԱԿԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Պոլսոյ մէջ մեզի ծանօթ ընկերութիւններու թիւն է մօտ 350: Ընկերութիւններու այսքան մեծ թիւ մը գասաւորելու եւ անոնց պատմութիւնը առաւելագոյն չափով ճշգրտել կարենալու համար լուսագոյն կը համարինք Պոլիսը բաժնել թաղերու եւ ենթաթաղերու, խօսելով իւրաքանչիւր թաղի մէջ գոյութիւն ունեցած ընկերութիւններու վրայ՝ ժամանակագրական կարգով: Այն ընկերութիւնները, որոնց ո'ր թաղին մէջ ծնունդ առած ըլլալը չկրցանք ստուգել՝ պիտի յիշենք ամէնէն վերջը, Պոլիս վերնագրի տակ:

ՂԱՂԱԹԻՍ

1. Ս. ՅՈՎՍԷՓԱՅ ԵՂԱՅՐՈՒԹԻՒՆ (1742)

Ղաղաթիոյ հնագոյն ընկերութիւնը կը կոչուի «Ս. Յովսէփոյ Եղբայրութիւն», որ հիմնուած է 1742ին Ղաղաթիոյ St. Benoit եկեղեցին: Հիմնադիրներն են Հայ Կաթողիկէ Համայնքի ամերաները, աղաներն ու եկեղեցականները: Ընկերութիւնը իր սկզբնաւորութեան մէջ եղած է գուտ կրօնա-բարոյական ընկերութիւն մը, որուն «միակ նպատակ էր՝ ժամանակին ազգային երիտասարդութիւնը անբարոյականութենէ ետ կեցընել»²⁵:

Ընկերութիւնը ունեցած է իր ծրագիր-կանոնագիրը, որ 1742ին ապագրուած է եւ որմէ օրինակ մը Ս. Յովհան Ռսկերբան եկեղեցոյ մատենադարանին մէջ կը պահուէր: Ըստ այդ կանոնադրութեան «Ս. Յովսէփոյ Եղբայրութիւնը» ունեցած է 12 անձէ բաղկացած վարիչ մարմին մը: Անգամ կրնային գրուիլ միայն ամուրի այրեր, որոնք անգամագրուելէ վերջ կրնային ամուսնանալ: Անգամավճարը ըստ կամս էր, ամէն մարդ իր կարողութեան համեմատ նուէր մ'ընելով: Եղբայրութիւնը ունեցած է 2000 անդամ: 1750ին Բենեդիկտոս ԺԳ. Ս. Քահանայապետը յատուկ կոնդակով հաստատած է Եղբայրութիւնը, որ մինչեւ 1870, այսինքն՝ 128 տարի պահած է իր գոյութիւնը²⁶:

²⁵ Մէմ. Ախպար, Կ. Պ. 3773: — Նոյն՝ 1905, Թ. 4293:
²⁶ Անդ:

մանակակից թերթը — Մեդու⁴⁴ — կը դրէ 1860 Օգոստ. 10 թուով. «Չենք կրնար չը յայտնել մեր բերրութիւնը նորակազմ բնկերութեան մը համար ալ, որուն անդամները ուխտ կ'ընեն ամեն մէկերնին մէկ մէկ կողմ երթալով այն տեղին պանդուխտ Հայերուն կարգալ ու գրել ուսցընելու...: Այս անձինքը... ճրի գիրքեր ընծայող անձինք ալ կը ընտան կը գտնեն ու վերջապէս մեր պանդուխտ եղբայրներուն վրայ ամենեւին ծանրութիւն չեն բեռնաւորեր... Չուրուր-չէշմէ խանը օթեւանող զբոսցի Հայերը ընկերութեանս այս խորհուրդը լսելուն պէս՝ իսկոյն սենեակ մը մաքրեր պատրաստեր են, իրենց վարժապետն հոն ընդունելու համար»:

Մեդու յետոյ⁴⁵ «Անձնուէր Ընկերութիւն» վերնագրի տակ աւելի մօտէն տեղեկութիւն տալով՝ կը շարունակէ. «Այս ընկերութիւնը օր օրի մեծնալու եւ իր աշակերտաց թիւը մեծցնելու վրայ է արդէն քսան եռասուն ուսումնական երիտասարդներ ամեն կիրակի խաները, մաքսատունները, նաւամատոյցները եւ ուրիշ տեղեր կը պտտին, ո՛ր տեղ 100, ո՛ր տեղ 50 աշակերտի կարգալ եւ գրել ուսցնելու...: Այս ընկերութեան պոյժաններէն մէկն է սա. ամէն Հայ ընկեր է, ո՛ր մէկը աշակերտներ կարգացնելով, ո՛ր մէկը անոնց գիրք ձարելով, ո՛ր մէկն ալ թէ՛ վարժապետները թէ՛ աշակերտները քաջալերելով եւ կամ գանոնք չձայրելով ու չյուսահատեցնելով: Աւտար ուլ որ կը ծաղրէ այն 40—50 տարու Հայերը, որ կարգալ ուսնելու սկսած են, 25—30 տարու վարժապետի մը առջեւ ծունկ չոգած տեսնելով կամ գանոնք վհատեցնելով թէ այն տարիքնուն ետքը ա՛լ չեն կրնար ուսնիլ՝ այնպիսի անձը թշնամի է Ազգին...: Այս ընկերութիւնը մեծ գործեր պիտի ընել տայ իր այն գուրտեցի աշակերտներուն... օր մը ուսցնելու պիտի աշխատին իւրաքանչիւրը իրեն երկրին մէջ»:

Մեդու կը յիշէ նաեւ «Անձնուէր»ի հիմնարկութեան նախաձեռնող անձը. «Այս ընկերութեան հիմնադիր եղած է Գրաւաճատ Պ. Յարութիւն Մարգարեան. յլացեր է այս փետ խորհուրդը, հազորգեր է քանի մը հոգու եւ անոնց հետ մէկ սիրտ մէկ հոգի՝ սկսեր են աշխատիլ այս գործին⁴⁶»:

⁴⁴ Կ. Պ. 1860, էջ 171:
⁴⁵ Անդ՝ էջ 194—195:
⁴⁶ Անդ՝ էջ 195:

Ըստ Փուլնջի⁴⁷ «Անձնուէրը» հիմնուած է 1860 Օգոստ. 1ին: Ընկերութեան ծրագիրն եղած է պանդուխտ Հայերու կարգալ գրել սորվեցնել, ինչպէս որ տեսանք: Հետեւորար չենք գիտեր թէ ի՞նչ հիման վրայ Չարգարեան⁴⁸ «Գաղտնի նպատակներ» կը վերագրէ Ընկերութեանս, զոր սխալ կը համարի Ալալոյան⁴⁹:

«Անձնուէր Ընկերութիւնը» Պոլսոյ գանապան թաղերու մէջ կիրակնօրեայ վարժարաններ բացած է, որոնցմէ Ղալաթիայի Ս. Փրկչի վարժարանինը ամէնէն արդիւնաւորն ու երկարատեւը եղած է: Հոս դասախօսած է, մօտ երեսուն տարի, Քրիստոստուր Ղազարոսեան, որուն մասին գովեստով կ'արտայայտուի Սէր թերթը⁵⁰, յիշելով անոր Սեբաստացի պանդուխտ աշակերտները: Ղազարոսեանի անօրինութեան օրով (1872) դասախօսած են նաեւ Յովհ. Ա. Կէօմրիւքճեան, Սարգիս Ֆինճանճեան եւ Գրիգոր ձէռահեան⁵¹: Փուլնջի⁵² կը հաւատէ որ Պոլսոյ կիրակնօրեայ վարժարանները 700 աշակերտ ունեցած են:

«Անձնուէր»ի ճիւղեր բացուած են նաեւ Հայաստանի հետեւեւ վայրերը. Բաղէշ, Տիարպէքի, Սեբաստիա, Տիվրիկ, Եւզոկի, Կիւրին, Սղերզ, Տէրէնաէ, եւն⁵³:

8. ՀԱՅԿԱԳՆԵԱՆ ԳՊՐՈՑԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1860)

Հայ Կաթ. Ազգային Կրթութեան Ժողովը (տե՛ս իր Կանոնները՝ տպուած Վիեննա 1860ին) 1860 Օգոստ. 15ի նիստին առթիւ կազմած է գաղափարը հիմնելու «Հայկազնեան դպրոցաց Ընկերութիւն»ը, որուն նպատակն է. «Այն պիտոյքները եւ օգնութեան ազդեւորները հոգալ՝ որոնք Ազգային կրթութեան գործը յառաջ տանելու եւ տարածելու հարկաւոր են» (Յօդուած 3): Ընկերութեան Կանոնագիրը կազմուած է 20 Յօդուածներէ, որոնք 1860 Դեկտ. 26ին ժողով-

⁴⁷ Կ. Պ. 1867, թ. 160:
⁴⁸ Վահան Չարգարեան, Յիշատակարան, Կ. Պ. 1909, էջ 344:
⁴⁹ Գաղ. Տարեգ. անդ՝ Բ., էջ 81:
⁵⁰ 1864, էջ 64: — Քրիստ. Ղազարոսեանի մասին տե՛ս Լոյս, Կ. Պ. 1880, էջ 329—334. Պետրոս Կարապետեան, Հնդկազարեան Յիշատակարան, Կ. Պ. 1935, էջ 99—100:
⁵¹ Մեքիմ. Հալապիս, Կ. Պ. 1872, թ. 1050:
⁵² 1867, թ. 160:
⁵³ Միաման, Կ. Պ. 1867, թ. 40: — Մամուլ, Կ. Պ. 1869, էջ 19: — Օրագիր, Կ. Պ. 1869, թ. 22: 1872, թ. 819: — Հայրեմիտ, Կ. Պ. 1871, թ. 55:

քով ընդունուած են (տե՛ս Ընկերութիւն Հայկազնեան Դպրոցաց, Ղալաթա Կ. Պ. 1860, էջ 3—9, հայ-Ֆրանս.):

Ընկերութեան տարեկան անդամավճարն է 1 օսմ. լիրա, իսկ հաւաքուած գումար պիտի գործածուի «Հայկազնեան դպրոցաց ընկերութեան, պահպանութեան եւ բարեկարգութեան» (Յօդուած 4): Ընկերութիւնը ունեցած է «արուեստից վարժարան» մը բանալու ծրագիրը (Յօդուած 5):

Ընկերութեանս գործունէութեան եւ տնտեսութեան մասին ծանօթութիւն կը պակսի:

9. ՎԱՐՃԱՊԵՏԱԳԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ (1862)

Կիլիկիա կիսամասեայ հանդէսը⁵⁴ 1863 Յունուար 20 թիւով յարտարարութիւն մը կը հրատարակէ, ուր «Վարժապետական Ընկերութեան» Տնօրէն Ժողովը Ազգ. Վարչութեան ուղղելով խօսքը՝ կու տայ հետեւեւ լրացատրութիւնը. «Կրօնի եւ բարոյականութեան պաշտօնի սկզբունքը եւ նուիրական շահերն անազարտ պահելով ուսմանց եւ քաղաքակրթութեան բարիքը մերայնոց կանոնաւորապէս վայելիլ տալու իղձը անտարակոյս «Ազգ» բառին նշանակութիւնը հասկցողներուն ուղղոյն մէջ բնական ազդում մի է ուստի... չենք կարծեր որ նոր օրինակ բան մի թուի այս միաբանութիւնը, որ մօտ օրերուս մէջ կազմուեցաւ այս սուրբ նպատակին անխտոր դիմելու համար՝ այնպիսի անհատներէ, որոց կոչումն է ի պաշտօնէ բաղաւախ եւ ուսումնական ապաստանացան Ազգիս լրութեանը... պարտ եւ պատշաճ համարեցանք այս միաբանութիւնը պաշտօնական կերպով եւ իւր «Վարժապետական Ընկերութիւն» անուամբ ազգայինամ վարչութեանը ծանուցանելը»:

Պոլսոյ ժամանակ⁵⁵ թերթը «Վարժապետական Ընկերութիւն Հայոց» վերնագրի տակ ճշգրտելով ընկերութեանս հիմնադրութեան մօտաւոր ժամանակը՝ 1863 Յունուար 2ին կը գրէ. «Այս անունով ընկերութիւն մը կազմուած կայ 4—5 ամիսէ ի վեր, բայց ցարկ հրատարակութիւն մը տեսնուած չէ այն ընկերութեան վրայօք»:

Հետեւորար ընկերութիւնս հիմնուած է 1862 Օգոստոս-Սեպտեմբերին: Թորգոմեանի

⁵⁴ Կ. Պ. 1863, էջ 51—53:
⁵⁵ Ժամանակ, Հանդէս Հայրեմիտի, Կ. Պ. 1863, թ. 1, Յունուար 2:

քով⁵⁶ սխալ տեղիք նշանակուած է իբրեւ ազգային տրուած ըլլալով «Ժամանակ 1862 Յունուար 1»: Ժամանակի առաջին թիւը լոյս տեսած է 1863 Յունուար 2ին:

Ինչպէս Կիլիկիա թերթի վերոյիշեալ տեղիքը կը ցուցնէ՝ Ընկերութեանս հիմնադրներն են հայ ուսուցիչները, նպատակ ունենալով «1. Ազգային վարժարաններու մէջ ուսուցման եղանակը բարեկարգել եւ միօրինակ ընթացք մը տալ անոր: 2. Վարժապետական վիճակի բարեւոգութեան հոգ տանելը⁵⁷»:

Արեւելքի յօդուածագիրը⁵⁸ կու տայ յաւելումական տեղեկութիւն մը ընկերութեան մասին՝ գրելով. «Շատ բաներ կը սպասուէր 1862ին հաստատուած Վարժապետական Ընկերութեանէն... կարճ եղաւ այս ընկերութեան կեանքը. վերակազմուեցաւ 1866ին, բայց հազիւ քանի մը տարի տեսեց»:

10. ԱՆՁՆԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՆՈՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1863)

1860ին կազմուած «Անձնուէր Ընկերութեան» կիրակնօրեայ դպրոցներու գաւառացի աշակերտները 1863ին կը հիմնեն «Անձնուէր Սանուց Ընկերութիւն»ը, նպատակ ունենալով գաւառներու մէջ վարժարաններ բանալու⁵⁹: Ընկերութիւնս ծանօթ է Պոլսոյ Միամանին⁶⁰ որ կը յիշէ «Անձնուէր Սանուց Ընկերութեան» անդամները, առանց մանրամասնութիւններու:

11. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (?)

«Ուսումնասիրաց» անունով քանի մը ընկերութիւն կազմուած է Պոլսոյ գանապան թաղերու մէջ, որոնցմէ մէկ-երկուքինը բաւական բարձր հնութիւն ունի: Ղալաթիոյ մէջ հաստատուածը կը յիշէ Դոկտ. Թորգոմեան⁶¹, զժրատարար առանց ժամանակը ճշգրտելու: Մեր պրպտումներու մէջ լուսարանութիւն մը չենք գտած այդ մասին:

12. ԵՂՐԱՅՐԱԳԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (?)

Կը յիշուի Թորգոմեանէ⁶²: Նմանօրինակ ընկերութիւններ կան Պոլսոյ միւս թաղերուն մէջ: Ղալաթիոյ «Եղբայրական»ը մեկ անձանօթ է:

⁵⁶ Անդ՝ էջ 521 ծանօթ.:
⁵⁷ Ժամանակ, անդ՝ էջ 4:
⁵⁸ Արեւելք, թ. 3853:
⁵⁹ Անդ՝ թ. 3853: — Մամուլ, 1866, թ. 784:
⁶⁰ Միաման, 1867, թ. 41:
⁶¹ Անդ՝ էջ 526:
⁶² Անդ՝ էջ 527:

13. ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (?)

Ղալաթիոյ մէջ կազմուած «չատ ընկերութիւններու» կարգին կը յիշէ զայս Թորգոմեան⁶³ եւ չունի որեւէ ծանօթութիւն անոր մասին: Անձանօթ է ընկերութիւնս եւ նախորդները նաեւ Սկանակ Բանասէրին⁶⁴:

14. ՍԱՆՈՒՅ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1870)

Ղալաթիոյ Ամենափրկչեան վարժարանի աշակերտները կազմած են «Սանուց Ընկերութիւն» մը (Արեւելիք, 1898, Թ. 3853), որուն ժամանակը հաւանօրէն 1870 է (Մասիս, 1870, Թ. 992):

15. ԳՈՐԾԱՍԷՐ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1870)

Արեւելիքի համեմատ (Թ. 3853) Գործասէր Ընկերութիւնը հիմնուած է 1870ին: Հիմնադիրներն են. Յարութիւն Զինճիրճեան, Աւետիս Սուրբնեան եւ Յարութիւն Թաշճեան: Ընկերութիւնը 1871 Օգոստ. 11էն մինչեւ 1872 Յունիս 13 կը հրատարակէ Արարատ թերթը: Հրատարակած է նաեւ Ռ. Յ. Պէրպէրեանի «Բանք հաւատացելոյ ուրուք» (Գաղութ. Տարեգիրք, Բ., էջ 89):

Պոլսոյ Օրագիրը (1873, Թ. 930) կը յիշէ Ընկերութիւնս, ըսելով թէ անդամները Ղալաթիա ժողովքի կը հրաւիրուին:

Սան (Կ. Պ. 1950, Թ. 32—33), անշուշտ սխալապարտութեամբ, ընկերութեանս հիմնումը 1876ին զննելէ վերջ՝ կ'ըսէ որ Ընկերութիւնը հրատարակած է «Փող» թերթը եւ մէկ-երկու տարիէն դադարած: «Փող Առաւօտեան» (յետոյ «Փող Արեւելեան») ըլլա տեսած է 1870 Սեպտ. 26էն մինչեւ 1872 Դեկտ. 1:

Ընկերութիւնս դադարած ըլլալու է 1873ի վերջը:

16. ՀԱՅ-ԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1876)

Խումբ մը ուսումնասէր երիտասարդներ հիմնած են ընկերութիւնս, որ ունեցած է իր կանոնադրեր՝ հրատարակուած 1877ին: Ըստ այդ կանոնադրին՝ ընկերութեան հիմնումի ճշգրիտ թուականն է 1876 Նոյ. 1: Ընկերութիւնը հիմնուած է «նպատակը ազգային գրականութեան զարգացման եւ գիտութեանց ծաւարման, գրագիտաց եւ գիտնականաց երկերը տպելով եւ գրական, գիտական, պատմական Հանդէս մը հրատարակելով»⁶⁵:

⁶³ Անդ: ⁶⁴ Արեւելիք, Թ. 3853: ⁶⁵ Կանոնադրի Հոյ-Գրական Ընկերութեան, Կ. Պ. 1877, էջ 6:

Ընկերութիւնը չէ կրցած հասնիլ իր յառաջադիր նպատակին: Տուած է միայն շարք մը բանաստեղծեանց Ղալաթիոյ դպրոցին մէջ: Դադարած է 1878ի վերջերը⁶⁶:

17. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԻՆ ՀԱՅՈՅ (1877)

1877 Մարտ 9ին հաստատուած է Ընկերութիւնս - եւ ունի «Հիմնական Կանոններ» 12 յօդուածներէ բաղկացած եւ «Մասնաւոր Կանոններ» 15 կէտերէ կազմուած: Ահա ընկերութեան նպատակը. «Ազգային մատենագարանն ու թանգարանը ճոխացնել, բանասիրական եւ հնագիտական հետազոտութիւններ ընել եւ հրատարակել ի տեղեկութիւն»⁶⁷: Տարեկան անդամավճարն է 44 դր: Հիմնադիրներն եղած են՝ Խորէն Արք. Նարպէյ, Տ. Յովհ. Հիւնքեարպէյեանեան, Բարսեղ Հարաճեան եւ Յ. Արշակ: Ընկերութիւնը փայլուն գործունէութիւն ունեցած է 1877—1881 հիմնելով Ազգ. Մատենագարանը, ուր հաւաքած էր բազմաթիւ հայերէն Ձեռագիրներ, հայերէն եւ օտար լեզուով գրքերու ճոխ հաւաքածոյ մը, հին դրամներ եւ ուրիշ հետաքրքրական հնութիւններ:

Ընկերութեան վարչական ժողովի նախագահն էր Խորէն Արք. Նարպէյ, Դեր-Նախագահը՝ Յովհաննէս Սաղղղեան (յետոյ Փաշա), իսկ Ատենադպրները՝ Թովմաս Թերզեան եւ Մկրտիչ Աճէմեան:

Ընկերութիւնը 1877ին կը յաջողի հիմնել Հայկազեան Կանաւ մը, որուն բացումը կը կատարուի 1877 Հոկտ. 23ին: Կաճառի նպատակն էր հետազոտել ամէն բան, որ Հայութեան անցեալին եւ ներկային կը վերաբերի, այսինքն. 1. Հայկազեան լեզու, 2. Գաւառական բարբառներ, 3. Բաղդատական լեզուագիտութիւն, 4. Մատենագիտական պատմութիւն, 5. Ազգ. Պատմութիւն, 6. Հնագիտութիւն, 7. Հին եւ նոր սովորութիւններ, 8. Դրամագիտութիւն, 9. Դիցարանութիւն, 10. Աշխարհագրութիւն, 11. Բնական պատմութիւն, 12. Գեղարուեստներ:

Յաւալի է որ «Հայկազեան կաճառ»ը չէ կրցած երկար առեն պահել իր գոյութիւնը՝ հակառակ լաւ կազմակերպուած ըլլալուն, որուն մէջ կարող անձինքներ ալ չէին պակասեր: Հաւաքուած հնութիւններէն շատ բան

⁶⁶ Թորգոմեան, անդ՝ էջ 522: ⁶⁷ Կանոնադրութիւն Ազգ. Մատենագարանի Ընկերութեան, Կ. Պ. 1877, էջ 5:

ցիրուցան եղած է: Գրքերն ու Ձեռագիրները յետոյ դասաւորած եւ Ձեռագիրներու ցանկը պատրաստած է Բարպէյ Մ. Վ. Կիւլէսեան: Իսկ մնացած գրքերը 1911ին Ղալաթիոյէն Բերայի Ազգ. Մատենագարանը փոխադրուած են⁶⁸:

18. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ (1879)

Կազմուած է 1879ին նախաձեռնութեամբ Ներսէս Արք. Վարժապետեան Պատրիարքի, որուն ծրագիրն էր գաւառահայոց տնտեսական վիճակը բարւոյնել: Միութեան տարեկան անդամավճարն էր քսոսրդ ոսկի: Արդէն 1879ին 200 հոգի 300 բաժին կը գրուին, սակայն Հայաստանի սովը վրայ հասնելով՝ ընկերութեան գործունէութիւնը առկա կը մնայ: 1881ի Սեպտեմբերին Վարժապետեան Պատրիարք կը վերակազմէ Միութիւնը մասնաւոր ժողովքի մը մէջ, ուր կը ներկայացնէ Հայաստանի ժողովուրդին տնտեսական տըխուր վիճակը, բայց կը քաջալերէ, ըսելով թէ «Ազգը կրնայ բան մը ընել այս կարգի շարժելու համար»⁶⁹: Ժողովականներէն շատեր, իրախոսուած հայրենասէր Պատրիարքի խօսքերէն՝ 10ական բաժին կը գրուին: Կը կազմուի դիւան մը, որուն առնչութեամբ կ'ըլլայ Յովհ. Կիւլէսեան, որ 3 տարիէ ի վեր աշխատած էր այս գործին համար. անդամներ կը նշանակուին Ռէթէոս Պէրպէրեան, Տիգրան Հիւնքեարպէյեան-թէոս Պէրպէրեան, Տիգրան Հիւնքեարպէյեան եւ Բիւզանդ Քէչեան: Ընկերութեան տեան եւ Բիւզանդ Քէչեան: Բազապետեանները կը վաւերացուի Ազգ. Բազապետեան ժողովին՝ «տէրութեան քաղաքականութեան դպրոց որեւէ արամադրութիւն չունենալուն» համար⁷⁰:

19. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ (1880 ?)

Կը թուի թէ հրատարակչական մըն է Արարատեան Ընկերութիւնը, որուն կենդրոնատեղին եղած է Ղալաթիա, Կէօշէ-Օղլու-Խան Թ. 11—12—13: Ընկերութիւնը հրատարակած է 1. Ն. Տէր Գեղեցեանի՝ Մայրենի լեզու, Այրբեհարան, Կ. Պ., 2. Վահան Վ. Պարտիզակցիի՝ Հայկական Յիմնական

⁶⁸ Թորգոմեան, անդ՝ էջ 523—524: ⁶⁹ Մասիս, 1881, Թ. 2994: ⁷⁰ Անդ՝ 1882, Թ. 3347: — Ընկերութեան Կանոնները, որոնք «Տնտեսագիտական Միութեան Հայոց» տարազրկը կը կրեն՝ 40 կէտերէ բաղկացած են եւ հրատարակուած՝ առանց տեղւոյ եւ թուականի: Այս կանոններէն առաջինը կ'ըսէ. «Ընկերութեան նպատակն է հայոց մտային եւ նիւթական զարգացման հետամտիլ»:

Կ. Պ., 3. Թովմաս Թերզեանի՝ Մտամարզութիւն Կ. Պ. (Այս, Կ. Պ. 1880, էջ 488):

20. ՄԻԱՅՆԱԿ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ (1880)

1880 տարւոյ Մայիս ամիսը գեղեցիկ թուական մ'է հայ ժողովուրդի մէջ համբաւ աշխատանքի լաւագոյն օրինակը տրուած ըլլալուն համար: Բացէք ժամանակակից ազգային թերթերը եւ պիտի տեսնէք եռուն շարժումը պոլսահայ մտաւորական փառանքի մը, որ կը ջանայ օր առօր կըրջացած տեսնել միացումը երեք կարեւոր Մշակ. Ընկերութիւններու՝ լծուելու համար ազգային գործունէութեան մը, որ մինչեւ այն առնելով տեսնուած եւ ո՛չ ալ լսուած էր:

Արարատեան, Գայրոցասիրաց-Արեւելեան եւ Կիլիկեան Ընկերութիւնները միացնելով իրենց բարոյական ու նիւթական ուժերը՝ 1880 Յունիս 1ին կը կազմեն «Միացեալ Ընկերութիւն» Հայոցը⁷¹, որուն նպատակն էր «Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ կրթութիւն ծառայել»⁷²:

Ընկերութեան անունի ընտրութիւնը տեղի կ'ունենայ 2 անուններու առաջարկութեամբ — կրթական Ընկերութիւնը թէ Միացեալ Ընկերութիւնը: Քուէի առաւելութեամբ կ'ընտրուի վերջինը⁷³:

Անցեալ դարու հայ մշակութային ընկերութիւններու դաստիարակչական գործունէութիւններու մէջ առաջնակարգ դեր կատարած է «Հայոց Միացեալ Ընկերութիւն»ը: Իր կենդանուն ու ժողովատեղին եղած է Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ աջակողմի մէկ շէնքը: Իսկ իր գործունէութեան ասպարէզը՝ Մեծ-Հայք եւ Կիլիկիա: 1880—1884 Ընկերութիւնը բացած է Հայաստանի մէջ 24 նոր դպրոց, որոնց մէջ կը պաշտօնավարէին 115 ուսուցիչ եւ կը սորվէին 2822 աշակերտ-աշակերտուհի: Ընկերութեան այդ վարժարաններուն համար տարեկան 3000 օսմ. ոսկի կը ծախուէր:

Հայաստանի եւ ուրիշ հայաշատ վայրերու մէջ Ընկերութիւնը կ'ունենայ աւելի քան 16 ճիւղեր, որոնք Ընկերութեան հրահանգներով ու ուղղութեամբ կ'աշխատին միև-

⁷¹ Մասիս, 1880, Թ. 2624: — Փոսթ, 1880, Թ. 1479, 1530: — Արեւ. Մամուլ, Իզմիր, 1880, էջ 251, 290, եւ այլն: ⁷² Միացեալ Ընկերութիւնը Հայոց, Կ. Պ. 1882, էջ 3: ⁷³ Մասիս, 1880, Թ. 2638:

